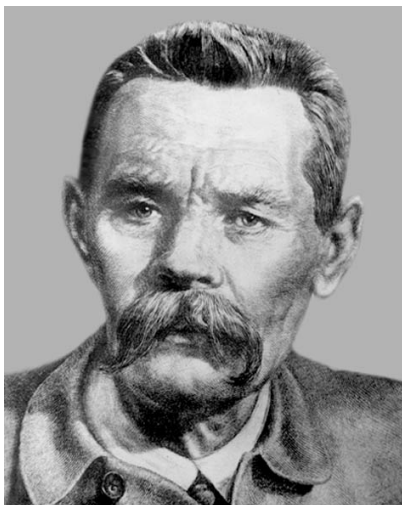

ГОРЬКИЙ Максим (Горький Максим; справж. — Пешков Алексей Максимович; Пешков Олексій Максимович; 16(28). 03. 1868, м. Нижній Новгород, нині РФ — 18. 06. 1936, м. Горки поблизу Москви, похов. у Москві) — російський письменник. Ця, за Б. Пастернаком, «океанічна людина», письменник світової слави, який з відчайдушною пристрастю таврував «свинцеві мерзоти життя» і возвеличував його красу та велич, програв свою гол. гуманіст. битву за людину і потрапив у полон тоталітар. системи. Сталін. режим проголосив Г. родоначальником методу соцреалізму, натхненним співцем революції, її буревісником, витворив культ незаперечного літ. авторитета, класика літ-ри. «Загорнутий» в блискучі хрестоматійні шати, увінчаний лаврами неперевершеного генія, ідей. провідника та організатора 1-го з'їзду рад. письменників, Г. завершив життя драматично. Помер від багаторіч. хвороби на сухоти, хоча є підстави стверджувати, що письменник був отруєний за вказівкою Й. Сталіна. Відомо, що Г. перебував під пильною увагою влади ще до більшов. перевороту 1917. До речі, цього ж року Й. Сталін назвав ред. г. «Новая жизнь» і автора статті в цій газеті політ. мерцем — такою була реакція на гнівний протест Г. проти насильства, жорстокості більшов. влади до інтелігенції, звичай. людей. Згодом ін. більшов. вождь Л. Троцький затаврував у пресі авторитет. письменника контрреволюціонером, хоча Г. підтримував більшов. переворот 1917. ЧК відразу встановив за письменником постій. нагляд: його листування перлюстрували, всі контакти фіксували, аналізували, відслідковували кожну публікацію, відповідно оцінювали, уважно вивчали донесення усіх, хто відстежував кожні його рух, крок, зустріч... Отже, «система» вважала, що письменник (хоча й здався їй у полон, та не

добровільно, як спочатку здавалося і йому, й «системі») виношує втечу. То що залишається робити «системі»? Чи й далі контролювати в'язня, який заплутався в ідеол. сітці, вміло виплетеній «системою»? А якщо письменник спробує звільнитися від ідеол. пут, доведеться діяти за сформульованим ним самим принципом: «Если враг не сдается — его уничтожают» (г. «Правда», «Известия», 1930, 15 нояб.). Невже справді Г. — письменник з особливим худож. чуттям психології людини і суспільства, інтелектуально тонкий аналітик — не зміг «зазирнути» за парадні лаштунки «системи» й побачити диявол. гру цього політ. театру абсурду? Можливо, Г. не хотів принципово бачити правду, відкидати її заради втілення ідеалу: «На что нужна правда, когда она камнем ложится на крылья?» (казка «О чиже, который лгал, и о дятле — любителе истины»). Заперечуючи рішуче ще в оповіданні «Макар Чудра», яким він дебютував 12 вересня 1892 у тифліс. г. «Кавказ» (нині Тбілісі), естет. правдоподібність та возвеличуючи культ «священной лжи искусства», молодий письменник інстинктивно протиставив реаліст. вимогам «життєвої правди» і, можливо, в роки сталінізму свідомо відчужувався від «мерзот» «системи». Та ні, письменник не лише обстоював цю «систему», але й формував її, ідейно «облаштовував». Чому цей здібний до аналіт. осмислення проблем, спостережливий публіцист, який, здавалося, майже цілодобово ловив сигнали життя в сотнях щоден. листів до нього, який любив подорожувати, спілкуватися з людьми і вмів вислуховувати їх, так довірливо потрапляв у тенета «системи», навіть більше — сам їх виплітав для мільйонів, використовуючи свій авторитет та світ. славу? Однозначну відповідь дати неможливо. А могло й не бути такої проблеми, над якою в полеміч. запалі зішлись «pro et contra» прихильники і ненависники Г. Очевидно, не було б, якби вісімнадцятилітній Г. у той грудневий вечір 1887 у Казані точніше направив револьвер у бік свого серця. У казан. г. «Волжский вестник» за 14 грудня 1887 повідомляли: «12 декабря, в 8 часов вечера, в Подлужной улице, на берегу реки Казанки, нижегородский цеховой Алексей Максимович Пешков... выстрелил из револьвера себе в левый бок с целью лишить себя жизни». І хоча рану лікарі земської лікарні визнали небезпечною, вона не стала смертельною. Правда, спроба самогубства таки залишила на все життя слід у його організмі і, можливо, спровокувала туберкульоз. Не загубилася й передсмертна записка, в якій іроніч. романтик заявив: «В смерти моей прошу обвинить немецкого поэта Гейне, выдумавшего зубную боль в сердце. Прилагаю при сем мой документ, специально для сего случая выправлен-

ний. Останки мои прошу вырезать и рассмотреть, какой черт сидел во мне за последнее время. Из приложенного документа видно, что я — А. Пешков, а из сей записки, надеюсь, ничего не видно. Нахожусь в здравом уме и полной памяти. А. Пешков. За доставленные хлопоты прошу извинить». Доля зупинила цього босяка на краю прірви, в яку він зазирнув спробою самогубства, — і він вирішив повернутися лицем до того світу сусп. відчуження, блукань та соц. підземелля. Його «перші університети» були драматичними і глибоко травмували психіку: і рання смерть батька — столяра-червонодеревника, й виховання в родині свого діда — власника фарбувальні; і навч. в училищі — закін. два класи, бо не мав коштів на продовження освіти, пошуки заробітку бодай на хліб; і прислуга в крамниці, робота при кресляреві, миття посуду, приготування їжі на пароплаві, навіть спроба малярства в іконопис. майстерні. Допомога садівникові, був пекарем, торгівцем яблук, вантажником, залізнич. сторожем, продавав бавар. квас... Після спроби вступити до Казан. університету Г. продовжив боротьбу за виживання, переборюючи голод і приниження, духовні кризи. У г. «Волжский вестник» 26 січня 1885 побачив свою першу літ. публікацію — вірш про трагічну смерть дівчини, яка наклала на себе руки на знак протесту проти насил. одруження з нелюбом. Не викликала захоплення і поема «Песня старого дуба» у В. Короленка, якому молодий автор наважився показати цей твір. Зате поради, настанови знаменитого письменника не лише окрили молодого літератора, але й спонукали до самовимогливої праці над словом і рішучих кроків у наближенні до столич. преси та знайомства 1889 в Ялті з А. Чеховим, О. Купріним, І. Буніним, а 1890 в Москві з Л. Толстим. Смерть В. Короленка 25 жовтня 1921 вразила Г., і він написав нариси «В. Г. Короленко» і «Время Короленко», в яких згадав про те, як вперше відвідав В. Короленка в Нижньому Новгороді, і про його листи до нього. Не раз перечитував вистраждані В. Короленком рядки: «...История сыграла над Россией очень скверную шутку... Прежний режим был слеп и не замечал со своей "диктатурой дворянства", что он растит только слепую вражду... Но что из этого вышло? Лишенный политического смысла народ тотчас же подчинился первому, кто взял палку. Это были коммунисты. Они удовлетворяли долго назревавшей вражде и этим овладели настроением народа... Большевики довели народ на край пропасти». Не забуде Г. і прохання В. Короленка в другому листі: «Сделайте предварительно все, что можете, чтобы изменить систему. Иначе ничего не выйдет. А теперь еще раз желаю всяческого успеха. Россия погибает». Та це буде згодом, коли письменник світ. слави шукатиме вихід із нової, ним також створюваної системи тоталітар. рабства, а поки що він руйнує худож. словом стару систему соц. несправедливості. Літ. становленню Г. сприяли арешт 1889 поліцією та подальше перебування під наглядом;

подорож 1891–98 Поволжям, Україною, Пд. Бессарабією, Кримом, Кавказом; негат. відгуки про його перші літ. спроби — передусім саркаст. пародія В. Буреніна на оповідання «Макар Чудра». Це збагачувало враженнями, колорит. характеристиками, характерол. говіркою і життєво відповід. колізіями молодого письменника, а головне — наповнювало пориванням реалізуватися в слові, довести усім, що він — із когорти гордих босяків — здатний піднятися над оскверненим соц. несправедливістю світом заради його удосконалення. Г. захопили малі літ. форми — оповідання, новели, в яких він «викрешує» самобутні характери, «висвітлюючи» потаємні почуття й думки тих людей, з якими подорожував, заробляв на хліб, ночував просто неба, сварився, мирився, якими захоплювався і яких нерідко й осуджував. Ним проведено велику й системну роботу над словом, що розпочалася професійно у жовтні 1892, коли Г. повернувся до Нижнього Новгорода. У г. «Болгар» 1894 опубл. першу повість «Горемыка Павел» (8 квітня — 6 червня); від 1895 працював фейлетоністом (псевд. Иегудиил Хламида) в «Самарской газете», 1896 надрукував фейлетони в «Нижегородском листке». 1897 ознаменувався публікаціями в ж. «Новое слово», «Русская мысль», «Северный вестник». 1898 вийшла друком двотомна зб. «Очерки и рассказы», успіх якої був надзвичайним: це принесло Г. всерос. і європ. славу. Літ. критика відразу вхопилася за цих нещасних, але «замислених» героїв відчаю та бунту й відзначила особливий таланти оповідача, творця провокативно гострих морал.-філос. діалогів, які веде молодий письменник зі своїми героями-босяками. Г. майстерно відтворив невідому, багату і спраглу на надію й щастя, але викинуту на соц. дно душу. Письменник пізнав настрій, переживання і надії обездолених, «людей дна», їхню тугу за ін. життям; звідси романтизація та міфологізація і самої оповіді, й характерів героїв. Ця туга у Г. і ніжна, й жорстока, здатна підняти людину «з дна», але водночас і знищити її, кинути в середовище «колишніх людей» — без даху над головою, заробітку та їжі. Г. зібрав їх у «нічліжці» — в цій барлозі «зайвих», відторгнутих від світу ситих, тому вони наповнюють свої почуття не лише тугою, а й злістю. Загнані в пастку безвиході, безнадії, ці колишні вчителі, ротмістри, лісники, диякони, тюремники неминуче наповнюються тотал. злістю, ненавистю, пориванням відомстити, і часто в сліпому, жорстокому відчаї глумляться над близькими, рідними, над «своїми». В оповіданнях «Коновалов», «Супруги Орловы», «На плотях», «Васька Красный», «Макар Чудра», «Омельян Пилай», «Дед Артем и Лентя», «Нищая», «Бывшие люди» та ін. розкрито невимовно важку тугу приниженої, уполісованої людини за ін. життям — по той бік зла. Його герої — злодії, жебраки, п'яниці, повії, тобто «колишні люди», затаїли в собі тиху, ніжну мрію пережити щастя великого кохання, улюбленої праці, влас. домаш. затишку. Натомість безвихідь, безнадія, мерзоти їхнього щоден. виживання

серед тупої жорстокості, фатал. ненависті до світу, ближнього, себе, нещасного приниженого, штовхають їх на безглузді вчинки, іноді на відчайдуш. крок — самогубство, як це трапилося з мрійником та філософом Коноваловим («Коновалов»). Разом зі своїми героями письменник шукав духов. і морал. опори для переборення соц. зла, яке роз'їдає душі добрих від природи, нерідко талановитих людей, їм він прагнув запропонувати новий гуманіст. світогляд, нову систему цінніс. орієнтацій, за допомогою яких і вийдуть ці «бывшие люди» на шлях духов. прозріння та морал. самоочищення. І це, вважає Г., не лише проблема «люди дна» — це проблема суспільства, навіть заг.-людська, бо на порозі нового століття людина перебуває в стані внутр. дезорієнтації, світогляд. розгубленості. Традиц. мораль вже не дисциплінує людину, як це обґрунтував Ф. Ніцше, людей охопила якась всепожираюча, знесилююча життєву енергію туга, як визнає Коновалов, вони не можуть знайти свого місця в житті, шукають, змагаються від безвиході і не знаходять. Відчуття втрати життєвої сили, вимучування себе неперебор. тугою захоплює не лише босяків, але й таких ситих, задоволених до певного часу своєю долею героїв Г., як мельник Тихон Павлович (оповідання «Тоска»). Такі люди, як Коновалов, Чалкаш, швець Орлов, босяк і п'яниця Сергійко, Мальва (оповідання «Мальва»), чутливо сприймають відірваність від життя, втрату основ життєдіяльності, віри у власні сили й шукають, на кого спрямувати свою злу, всеруйнівну силу та жорстокість, тужливі переживання, гнів, наповнюючи свою ненависть презирством до сільс. людини. Ненависниками селян. життя постають у Г. босяки Чалкаш, Омелян Піляй і Григорій Орлов — вони не пристосовані до життя, не хочуть вертатися у сільс. ритм щоден. обов'язків, важкої праці на землі, бо відчули солодкий смак свободи, запаморочилися духом авантюризму, подвигу заради переборення туги й розпачу. Їх усіх, загнаних соц. долею в катакомби безпросвіття і безнадії, письменник учить «не боятся греха», пориватися до чогось надзвичайного, напоєного солодкою спрагою гріхов. бунту, подвигу, а то й жертв. смерті. Г. надзвичайно чутливо сприймав природу і художньо виразно описав її, його мова образна, дзвінка й колоритна, наповнена лексич. багатством нар. мовлення, тонко індивідуалізована і є гол. творчим «матеріалом» для створення характерів. Хоча його герої не є типовими нар. характерами — вони швидше ті, хто сам себе поставив чи обставини змусили бути поза народом, суспільством, кого життя спонукало відсторонитися від нар. основи: «Все мы ни в чем не виноваты и все мы скоты», — узагальнює герой оповідання «В степи». А оскільки вони не вважають себе за народ — то беруть на озброєння цинічну мораль і безмежну анархічну свободу. Босяка Кузьку-Косяка, Коновалова і в молодості Ізергіль манить веселе, легке, безтурботне життя, гострий авантюризм пригод, спрага

«жадной жизни» — щоб не було «тесно» і без «ям», бо вони «привыкли жить без души», втішатися свободою без обов'язків, коханням без морал. застережень, руйнувати чужі долі без озирання на закони, звичаї та етичні норми. Такий Чалкаш — «жадный на впечатления» босяк, для якого ідеалом буття є блукання по землі без мети. Їхні душі нерідко вихлюпують на цей брудний берег принизливого буття дивовижні поет. і філос. перлини, котрі є творіннями природи й водночас «виращеними» уявою художника. Герої Г. часто фантазують на лезі абсолют. брехні; цей струмінь фантазування виносить їх на висоти самозвеличення, самомилування, а повернення у реал. світ, як і сходження на «дно», обертається здебільшого катастрофою. Тотал. туга за свободою, спрага свободи й радість її набуття навіть ціною влас. смерті огортають романт. серпанком екзот. постаті богатиря Лойка Зобара, Радду, Данка, Ларру, а також Чижі і Сокола — ці алегор. та символ. уособлення неперебор. поривання до абсолют. свободи, самоздійснення в героїч. ореолі подвигу, ідеал. вираженні гордої сили і краси. Новаторство Г. полягало не лише в потуж. ідейно-естет. оновленні реалізму завдяки використанню поетики романтизму, зокрема сміливому, новатор. зрощенню міфол. образів і сюжетів із символікою автор. творення, твор. трансформації казки, легенди, пісні, але й в бажанні надати творам вираз. філос. проблемності. Роман «Фома Гордеев» (1899) — чи не найкращий з усіх його доволі моралізатор., нудних, важких для читання великих творів. Він, як і роман «Трое» (1900), хоча їх Г. не називав романами, продовжує розвивати ті ж ідеї, які письменник майстерно втілює в оповіданнях. Його соц. максималізм базується на запереченні, викритті існуючої системи порядків та необхідного і неминучого її знищення. Купець-самодур Фома Гордеев отруєний божевіл. ідеєю жадоби грошей. Його душа горіла до роботи, був суворим, безжальним до ледарів, та іноді находило на нього щось таке буйне й жадібне до втіх, неперебор. пиятики, бійок, розпусти та куражу, що втрачав відчуття часу і реальності. Хоча ця сліпа, руйнівна туга зображена не зовсім переконливо, Фома Гордеев також «зайва людина»; він це усвідомлює, незважаючи на багатство й міцне здоров'я, чує його душа, що щось темне, велике пожирає його зсередини, воно набухає і готове розірвати його тіло. У п'яному безпробудді Фома «проповідує», як це роблять більшість героїв Г., яких він «вчить» і «змушує» філософствувати: «Оттого что ... лишнее все в нас... в душе лишнее... и вся жизнь наша — лишняя!». Обвинувачує цей світ, особливо творчу інтелігенцію за її бездіяльність, соц. пасивність та паразитування на тілі народу п'яниця, колиш. журналіст Микола Єжов, в уста якого письменник вкладає такі високі, пафосні слова: «Человек есть вселенная, и да здравствует вовеки он, носящий в себе весь мир!». Проблема інтелігенції, її роль у суспільстві, втрату нею ореолу єдиної понадкласової групи

досліджено Г. у п'єсах «Дачники» (1904), «Дети солнца», «Варвары» (обидві — 1905). Водночас письменник багато зусиль докладав до консолідації демократ. сил Росії: актив. чл. «Моск. лит. среды», організовував випуски зб. «Знания», в яких публікували твори прогресив. письменників-реалістів (1904–13 опубл. 40 збірників). Проблема свободи, передусім індивідуальної, є концептуальною для творчості Г. Вільними почувають себе герої-проповідники в п'єсі «На дне» (1902) — старий дивак Лука та «інтелігентний» босяк, п'яниця і шулер Сатін, хоча письменник їх обох «тримає» в найглибшій соц. ямі, де панує брехня й упосліджується правда.

Перша п'єса Г. (своєрідна картинка з натури) — «Мещане» (1901), але п'єса «На дне» завдяки блискучій постановці трупи К. Станіславського і В. Немировича-Данченка на сцені Моск. худож. театру прозвучала в особливо високому гуманіст. реєстрі правдознавства. Егоїст. повчання Луки про людину як влас. центр сенсу буття і центр навколиш. світу набуло філос. звучання. Палка проповідь непротівлення злу та рятів. неправди викликана благород. бажанням підвести з колін безнадії та відчаю людину: «Человек — может добру научит...». Лука вміє пожаліти, поспівчувати, він не любить правди, бо вона не втішає. Його опонент Сатін вважає, що неправда, обман потрібні для тих, хто «слаб душой», кому неправда слугує для завуалювання влас. брехні: «А кто — сам себе хозяин... кто независим и не жрет чужого, зачем тому ложь? Ложь — религия рабов и хозяев... Правда — Бог свободного человека!». Демонстративно й ефектно звучать слова про людину як про єдину правду на землі з вуст п'яниці — «зайвої людини». Сатін підносить правду до рівня Бога — обожнює її, ідеалізує, вважаючи неправду релігією рабів та ситих господарів несправедливого ладу. Такий декларат., панегірич. гімн Людині, яка «звучит гордо», поглиблював прірву між двома світами — темним, нужденним, соціально безправним, на дні якого зриваються на крилах надії і бунту «униженные и угнетенные», та світом ситих, бездухов. господарів несправедливого ладу, для яких сенсом буття є неправда, добровіл. рабство в ім'я збагачення, розкоші, ситості. «Человек — выше! Человек — выше сытости!» — проголошує Сатін. Згодом письменник жорстоко поплатився за своє натхненне проповідництво бунту, розбурхання стихій. протестуючих сил. По суті, його твори провокували затаєну в глибинах сусп. настроїв енергію руйнування, сліпої, безжал. помсти за кривди і приниження. У багатьох глядачів зі «світу неправди», «світу зла» під час перегляду вистави «На дне» в уяві зринали страшні події 1792 у Парижі, що їх чинили санкюлоти — париз. «зайві люди», біднота з «дна», які відкрили тюрми і буквально розірвали тисячі аристократів. Та «викупаного» у всерос. славі співця босяків, наклад книг якого 1904 сягав 5 млн прим., хвиля безмеж. захоплення «низів» і «верхів» його

творчістю несла у відкриту для пожирання пашу рев. молоха. Г. відчував, що його проповіді роздмухують іскри неминучого кривавого полум'я, яке буде не стільки морал. чистилищем для людей неправди, скільки жажливим поправанням усього людського. Це буде згодом, тоді як рев. події 1905 проходили за особливої участі письменника. Намагався не допустити кривавих дій — розстрілу робітн. демонстрації: 8(21) січня увечері був на прийомі в товариша міністра внутр. справ та голови КМ і вимагав ужити заходів для усунення зіткнення військ із демонстрантами. 9(22) січня написав прокламацію «Всем русским гражданам и общественному мнению европейских государств», де закликав «к немедленной, упорной и дружной борьбе с самодержавием». Заарешт. і ув'язнений у Трубец. бастіоні Петропавлов. фортеці. Під тиском рос. і світ. громадськості влада була змушена звільнити Г. Брав активну участь у Моск. зброй. постанні 1905, співпрацював із більшов. г. «Новая жизнь», «Молодая Россия», постачав зброю для робітн. дружин, вносив особисті кошти в більшов. парт. каси, писав прокламації. За дорученням більшов. партії після поразки повстання поїхав до США для збору коштів на парт. підпіл. діяльність більшовиків. Написав памфлети «Мои интервью» і нариси «В Америке», познайомився з Марком Твенем і Г. Велсом, розпочав роботу над романом «Мать» і п'єсою «Враги». Уже у творах «Мать», «Исповедь», «Жизнь ненужного человека» закликав бачити в марксизмі «нову», «положительную» релігію, передусім обстоюючи ідею пролетар. колективу як «реального Бога». Так, в «Исповеди» «колективна воля», «народ» наділені магіч., божеств. силою, здатною творити чудо («Бог суть народушко»). «Мать» і «Враги» — політично тенденц. твори, герої-революціонери — ідеалізовані, проблематика — рев. боротьба як єдиний сенс буття і засіб формування та реалізації сильної, цілеспрямов. особистості, ідеал якої — боротьба за звільнення людини від клас. гніту. Сама революція постає як морал. очищення суспільства від зла, торжество християн. цінностей завдяки самопожертві віруючих в ідеали революції, самовідданих її творців. Передусім із цими творами пов'язували зародження методу соцреалізму, який передбачав безпосереднє втручання письменника в реал. суспільно-політ. процеси з метою перетворення людини і дійсності, зображення ідеал., сильної особистості, здатної кардинально змінювати обставини в світлі рев. ідеалів. Конструйованість характерів та сюжету, низький худож. рівень роману «Мать», пройнятість більшов. ідеєю викликали гостру крит. реакцію у відомого публіциста і літ. критика Д. Філософова, який у ст. «Конец Горького» («Рус. мысль», 1907, № 4) писав: «Две вещи погубили писателя Горького: успех и наивный, непродуманный социализм. Я говорю “погубили”, потому что последние его произведения — “Варвары”, “Враги”, “В Америке”, “Мои интервью” и т. д. нанесли такой урон его литературной

славе, обнаружили признаки такого серъезного разложения его дарования, что в возрождение писателя Горького уж как-то мало верится». На художню незрілість, неперекопливість роману «Мать» вказували Г. Плеханов, В. Воровський, високо оцінили цей твір А. Луначарський, Л. Андреев, «очень своевременной книгой» назвав цей роман В. Ленін («Это был единственный, но крайне ценный для меня комплимент», — згадував потім Г.). Творчо плідним для Г. був капрій. період (1906-13). Там, крім організації разом з О. Богдановим (Малиновським) та А. Луначарським «парт. школи», в якій проголошували ідеї нового світу як нової релігії, яка базується на вірі в богобудівничу місію народу, письменник написав п'єсу «Последние» (1908), першу ред. «Вассы Железновой» (1910), повісті «Лето», «Городок Окуров» (обидві — 1909), роман «Жизнь Матвея Кожемякина» (1910-11), а також сатир. «Русские сказки» (1912-17), «Сказки об Италии» (1911-13), оповідання циклу «По Руси» (1912-16), автобіогр. трилогію «Детство» і «В людях» (1913-16). Домінуюча ідея і цього періоду творчості — пошук духов. основ та морал. засад «справжньої» Людини, здатної перебороти власну пасивність відносно дійсності, яку слід рішуче змінити, удосконалити. Особливо важливим лейтмотивом проходить в його драмах, повістях і романах, зокрема в автобіогр. трилогії, ідея необхідності переборення не лише зовн. обставин, але й суперечностей влас. свідомості задля виходу на новий рівень морал. та інтелектуал. самовдосконалення. Г. прагнув очистити люд. душу від скверни соц. приниження і безвиході, що талановито робив завдяки максимально вичерп. самосповіді героїв, їхньому безоглядному, на межі солодкого, до знеможення морал. мазохізму, до самозамилювання своєю упослідженістю, «вигоряння» душі на пекел. вогні гранич. сповідальності. Але це не означало, що письменник «оголює» босяц. душу заради викриття соц. вад; він цей тотал. нігілізм своїх героїв, їхню бунтар. сваволю виправдовує необхідністю морал. очищення люд. душ та возвеличення до рівня Бога. І це возвеличення над собою, обставинами життя, світом здійснюється передусім завдяки морал. самоочищенню, духов. просвітленню та опануванню природ. гуманіст. цінностей, серед яких чи не головною є свобода людини, її право на самореалізацію.

Г. не випадково «змушує» п'яного фейлетоніста Єжова («Фома Гордеев») так пафосно оголосити: «На языке людском есть только одно слово, содержание коего всем ясно и дорого, и когда это слово произносят, оно звучит так: свобода!». Ідеал свободи як найжаданішої мети «переслідує» героїв Г., які «заражені» підсвідомим анархізмом, вирощеним на жадіб. пориванні бунтівливої, ображеної соц. пригніченням особистості. Очевидно, письменник шукав для цієї стихій. сили, зарядженої на тотал. заперечення зла, системи ідей, поглядів, і цей пошук втягував його у вміло розставлену

рос. соціал-демократією пастку матеріаліст. соціалізму. Г. більше припадали до душі ідеї О. Богданова та А. Луначарського про «нову релігію», яка визрівала в рев. пролетар. русі, й саме під впливом цього «містич. соціалізму» (Д. Мережковський) перебував письменник 1907-13.

Гуманіст. пошуки Г. базувалися на переконанні, що в його часи є багато людей, але немає Людини, тому своє ідейне кредо він визначив як «боротьба за Людину». Перебуваючи на поч. 20 ст. у Нижньому Новгороді, спілкуючись із робітниками та студентами, Г. вловив у їхніх настроях свіжий дух бунтарства, який наповнював їхні серця вірою в неминуче наближення революції. 12 березня 1901 написав вірш у прозі «Песня о Буревестнике», що зіграв роль рев. маніфесту, гімну нескорених. Пісню-алегорію створ. у неоромант. манері оповіді й образотворення, символіко-алегоричній системі протиставлення героя-бунтаря, провісника рев. бурі, ситому, байдужому, наляканому обивателю; спрямовано на звільнення людини від принизливого плазування на дні суспільства, задля вивіщення вільного духу над мерзен. обставинами ситого, лінивого, безідеал. буття. Після повернення в грудні 1913 до Росії Г. доволі критично оцінював рев. події 1905, більшов. переворот 1917 підтримував. Згодом переконався, що руйнівна стихія рев. помсти перекреслює благородні надії на духовне відродження людини («Революция и культура»), а насилля і жорстокість стають визначал. засобами здійснення пролетар. революції. У циклі статей «Несвоевременные мысли» (друкував від жовтня 1917 до червня 1918 у г. «Новая жизнь») пристрасно, з болем і тривогою реагував на вуличні самосуди та п'яні погроми більшовиків, на нищення й розграбування культур. цінностей і знову свої надії на порятунок нації та духовне відродження покладав на інтелігенцію: «Русская интеллигенция снова должна взять на себя великий труд духовного врачевания народа». З особливим ентузіазмом та подвижництвом прагнув забезпечити культур. та літ.-мист. розвиток. Організував 1-й Робітн.-селян. університет, працював у видавництві «Всемир. лит.-ра» над перекладами кращих письменників Європи та США, організовував допомогу для вчених, художників, артистів, письменників. Його величез. авторитет, принципова позиція та рішучість врятували життя багатьом відомим людям та звичай. громадянам. Багато часу та зусиль доклав для допомоги голодуючим Поволжя 1921. Г. самовіддано працював у Комісії з покращення побуту вчених, організував Будинок мистецтв у Петрограді (нині С.-Петербург), який став притулком для багатьох письменників і художників, прихистком від переслідувань та знущань з боку рев. влади. Г. докладав неймовірні зусилля, щоб одержати для О. Блока дозвіл на лікування у Фінляндії, та поет цього дозволу не дочекався — передчасно помер. Допомагав і відомим людям (напр., філософу В. Ро-

занову, письменнику О. Ремізову, князю Г. Романову), і звичайним, які зверталися з різноманіт. проханнями. «Сколько народа через его просьбы сейчас освобождено от тюрьмы. Хороший он человек», — писав в одному з листів 1918 Ф. Шаляпін. Особливо багато зробив Г. для вчених, збереження наук. кадрів, розвитку науки. У жовтні 1919 писав Ф. Дзержинському про те, що звертався до В. Леніна з приводу «арестов представителей науки»: «...Я смотрю на эти аресты как на варварство, как на истребление лучшего мозга страны и заявляю в конце письма, что Советская власть вызывает у меня враждебное отношение к ней». Г. заважав рад. владі своїм колосал. авторитетом, з яким було важко не рахуватися, своєю безкомпроміс. позицією та різким осудженням дій нової диктатури. Особливо непримиренні стосунки склалися в письменника з петрогр. диктатором Г. Зинов'євим, до якого неодноразово звертався не просто з проханнями когось звільнити, комусь допомогти, але й з гострою оцінкою дій влади Петрограда. 1919 Г. писав йому: «На мой взгляд, аресты ученых не могут быть оправданы никакими соображениями политики, если не подразумевается под ними безумный и животный страх за целостность шкуры тех людей, которые производят аресты». Далі він називає дикими ті безчинства, «которые в последние дни творятся в Петербурге, окончательно компрометируют власть, возбуждая всеобщую ненависть и презрение к ее трусости». За вказівкою Г. Зинов'єва у квартирі Г. зроблено обшук. Скориставшись порадою В. Леніна поїхати лікуватися за кордон, письменник улітку 1921 вирушив до Німеччини, Чехо-Словаччини, а у квітні 1924 — до Італії. Завершив автобіогр. трилогію (повість «Мои университеты»), роман «Дело Артамоновых» (1925), розпочав кн. «Жизнь Климента Самгина». 1928–29 приїжджав до СРСР, 1931 остаточно повернувся на Батьківщину. Улітку 1929 Г. відвідав Соловець. табір особливого призначення. Від письменника зі світ. славою рад. влада чекала аргументов. заперечення фактів, наведених у виданій у Великій Британії кн. «На Адском острове» недавнього в'язня Соловків С. Малзагова, який втік з полігона для приниження і мас. виморення та знищення людей, а також свідчень вигнаного з рад. Росії історика С. Мельгунова, опубл. у кн. «Красный террор в России. 1918–1923» (Берлін, 1923).

Після повернення з цього табору Г. написав великий нарис, сповнений захоплених вражень від системи ефектив. перевиховання різного роду кримінал., декласов. елементів, а також політ. діячів — представників партій есерів, кадетів, меншовиків, твор. і наук. інтелігенції. Г. не могло не вразити й захопити динам. культ.-мист. життя Соловків, де було 2 б-ки: стара, монастирська, що нараховувала бл. 2 тис. томів і рукописів, і табірна із понад 30 тис. томів книг і щоріч. комплектів періодики з різних галузей знань (передплачували понад 60 назв газет і 40 назв журналів); діяли театри і 9 сценіч. майданчиків (зокрема «Хлам» —

«Художники, литераторы, актеры, музыканты», «Срам» — «Союз работников Анзер. музы»), музей, школа, симф. ансамбль, хор кримін. злочинців «Свои», Укр. нац. хор, виходив ж. «СЛОН» (згодом «Соловецкие острова»), який можна було передплатити в будь-якому пункті СРСР. Соловець. табір був своєрід. потьомкін. селом, яким Й. Сталін прикривав зловісну, гігант. систему гулагів. концтаборів. І Г., захоплений такою ефектив. системою госп. і культур. діяльності на Соловках, патетично висловив свої враження від діяльності працівників ЧК-ОГПУ з перевиховання «соціально шкідливих елементів». Письменникові, який загорівся ідеєю примусового, через працю, перевиховання людини і почав вихвалити методи примус. праці (особливо після відвідання труд. колонії А. Макаренка), заманулося створити колективне дослідж. про «массовое превращение бывших врагов пролетариата-диктатора и советской общественности в квалифицированных сотрудников рабочего класса и даже в энтузиастов государственного необходимого труда». Так він писав у вступ. ст. «Правда социализма» до кн. «Беломорско-Балтийский канал имени Сталина. История строительства» (1934). Ця книга з'явилася з ініціативи Г., який 17 серпня 1933 організував виїзд 120-ти письменників на Біломор.-Балтій. канал (на той час там працювали 126 тис. ув'язнених) з метою розкрити унікал. досвід запровадженої ГПУ виправно-труд. політики «перекування» особи. Водночас вражений грандіоз. результатами колективно-примус. праці пролетар. письменник не реагував на жахливі описи страшного голодомору 1933 в Україні в листі дочки В. Короленка Софії, який вона просила Г. передати Н. Крупській. Селянина, мужика письменник-гуманіст не жалів — згадаймо його брошуру «О русском крестьянстве» (1922), де «розвінчує» шкідницьку, ворожу духові колектив., передусім пром. праці природу куркуля, одноосібника. Класових, ідей. ворогів Г. закликав знищувати. Особливо тоді, коли вони не хотіли здаватися на милість «пролетаріату-диктатора» або не бажали перевиховуватися під контролем людей у формі ЧК — «Працівників культури». Так, у ст. «От “врагов общества” — к героям труда» він фантазував: «Вероятно, лет этак через пятьдесят, когда жизнь несколько остынет и людям конца XX столетия первая половина его покажется великолепной трагедией, эпосом пролетариата, — вероятно, тогда будет достойно освещена искусством, а также историей удивительная культурная работа рядовых чекистов в лагерях». Г. вітав вироки, винесені у «шахтинській справі» (1928), «Промпартії» (1930), процесі над меншовиками (1931). У листі до Л. Леонова 11 грудня 1930 писав: «Отчеты о процессе подлецов читаю и задыхаюсь от бешенства». Й. Сталін надсилав Г. підготовлені ОГПУ звіти про розвінчання шкідників, ворогів партії, пролетаріату; письменник їх сумлінно вивчав і відповідно реагував із властивою йому пристрастю до

публіцист. слова («Если враг не сдается — его уничтожают», «К рабочим и крестьянам», «С кем вы, мастера культуры?»). Г. захоплювала програма грандіоз. сталін. перетворень у країні, приємно втішали візити Й. Сталіна до нього на квартиру, обговорення з ним проблем культури, літ-ри і мистецтва, зокрема створення Спілки рад. письменників та проведення 1-го установ. всесоюз. з'їзду (відбувся 17 серпня 1934). Збирав матеріали для написання книги про товариша Й. Сталіна, яку той з нетерпінням чекав, як і п'єсу про боротьбу товариша Й. Сталіна зі зрадниками та фашистами, драму про куркуля. Г. працював, писав п'єси «Егор Булычов и другие», «Достигаев и другие», «Сомов и другие», але літ. портрет Й. Сталіна не вимальовувався під його плідним пером. Це насторожувало великого вождя, хоча він відслідковував, як із кожним публіцист. виступом Г. наростала кількість епітетів на його адресу. Водночас обмежували особисті й телефонні контакти письменника, контролювалося особисто Й. Сталіним через секр. Стецького листування Г., особливо з Р. Ролланом. Раптово і загадково у віці 41 р. помер син Г. Максим, 18 травня 1935 потерпів катастрофу гігант. восьмимотор. агітлітак «Максим Горький», будівництво якого так цікавило авіатора Максима. В останні 2 р. після смерті сина здоров'я Г. різко погіршилося, його тричі відвідував Й. Сталін, демонструючи особливу турботу про стан славет. письменника. Відразу після смерті Г. у пресі з'явилася версія про отруєння та репресії проти всіх, хто оточував письменника — від працівників ред. ж. «Наши достижения» до лікарів, які в останні роки життя його лікували. Передусім винуватцем смерті Г. був «визнаний» особистий лікар — д-р мед. н. Л. Левін та проф. Моск. університету, терапевт Д. Плетньов. На процесі 1938 одним з обвинувачуваних в організації вбивства Г. став нарком внутр. справ Г. Ягода. Смерть Г. остаточно розв'язала руки Й. Сталіну, який поспішав реалізувати грандіоз. план кадрової чистки парт. і літ. мист. кадрів. Через місяць після смерті Г., 19 серпня 1936 розпочався 1-й політ. процес над Г. Зинов'євим, Л. Каменєвим та їх «спільниками», а наступного, зловісного 1937 диктатор розпочав «проріджувати» письменниц. ряди. Було репресовано понад тисячу поетів, прозаїків, драматургів, літ. критиків... Г. вже не міг заступитися за них. Великий терор розпочався зі смертю письменника, яку прискорив кривавий диктатор, поспішаючи прибрати до рук мертвого Г., який не напише вже ні Р. Роллану, ні А. Жиду, ні Л. Араґону, ні А. Барбюсу, не зустрінеться з ними, не розповість свої переживання і тривоги... Не напише більше Г. і Й. Сталіну — володарю мільйонів люд. доль, й не буде захищати своїх колег по перу, як 1929 захищав Є. Замятіна і Б. Пільняка, критикуючи його за гоніння на «єретиків» та залучення в парт. ряди слухняно-безмов. рабів, цієї «обозной сволочи». Розпочнеться нова, висока хвиля посмерт. возвеличення найславетнішого рад.

«инженера человеческих душ», як назве цей, за висловом Г., «железный человек товарищ Сталин», рад. письменників 26 жовтня 1932 під час зустрічі з ними в будинку Г. на вул. Мала Никітська.

Глибинне наближення Г. до України припадає на кін. 19 ст. Оповідання «Макар Чудра» з'явилося внаслідок подорожі Україною 1891, коли автор побував у Києві, відвідав могилу Т. Шевченка в Каневі, з поезією якого ознайомився наприкінці 80-х рр. 19 ст. у Казані (Росія) за рукопис. збірками, завітав до Харкова, Полтави, Чернігова, Ніжина (нині Черніг. обл.), Одеси, Миколаєва, Херсона, а також до Криму. Особливо письменник полюбив Полтавщину, де від 1897 відпочивав улітку в с. Мануйлівка (нині Верхня Мануйлівка Козельщин. р-ну; 1938 відкрито [Горького О. М. Мануйлівський літературно-меморіальний музей](#)). Там він замислювався над виданням творів С. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, читав селянам українською мовою твори Т. Шевченка, організував хор і самодіял. укр. театр, у якому ставив п'єси укр. драматургів («Назар Стодоля» Т. Шевченка, драми М. Старицького, І. Карпенка-Карого), виконував ролі у виставі «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого. Удруге приїждив сюди 1900. Тут закін. оповідання «Коновалов» та «Мальва», написав «Крымские эскизы», «Братья Шишлины», «Ярмарка в Готве», роман «Трое». Вивчав і записував зразки укр. нар. творчості, цікавився працями укр. фольклористів В. Гнатюка, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, Б. Грінченка. 1897 працював у ж. «Жизнь Юга» (Одеса), де надрукував цикл нарисів «Жалостливые люди», а в додатку до журналу — «В степи» («Рассказ босняка»). 1896 вмістив у г. «Одес. новости» серію нарисів із замальовок на Всерос. пром. і худож. виставці. Г. познайомився з творчістю І. Франка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Стефаника, Лесі Українки, Л. Яновської, П. Тичини. Сприяв виданню 1906 «Кобзаря» Т. Шевченка (вийшов 1-й том). Виявляв інтерес до творчості П. Куліша, роман якого «Чорна рада» цінував за художню майстерність та істор. правдивість. 1914 удруге побував у Києві. У липні 1928 приїждив до Харкова, відвідав труд. дит. колонію у Куряжі під Харковом, якою керував А. Макаренко, побував на новобудовах України. Одним із перших написав нариси про будівників Дніпрогесу (цикл «По Союзу Советов»). У письменниц. клубі — Будинку Василя Блакитного в Харкові відбулася зустріч Г. з укр. літераторами. Письменник листувався з М. Грушевським і В. Винниченком. Великий громад. розголос мав «Одвертий лист до М. Горького», який написав В. Винниченко 20 червня 1928, обурений шовініст. відмовою Г. видати в Україні роман «Мать» українською мовою. Уперше цей лист надрук. у Парижі в г. «Укр. вісті» 19 липня 1928. В. Винниченка, як і багатьох укр. письменників та громад. діячів, вразило те, що Г., який добре знав укр. мову, літературу, культуру, фольклор, раптом заявив, що такої мови, як українська, не існує, назвав її

«наречием» і заборонив переклад роману «Мать» українською мовою. У листі до О. Слісаренка Г. написав: «Уважаемый Алексей Алексеевич, я категорически против сокращения повести “Мать”, мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие “языком” — но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия. При старом режиме я усиленно протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу. А то выходит курьезно: одни стремятся создать “всемирный язык”, другие же действуют как раз наоборот». В. Винниченко у відкритому листі гостро критикував «виразника руської пролетарської інтелігенції, великого революціонера й основоположника сучасного комунізму, автора “Буревісника”, який допустив диковалуєвську безтактність щодо української мови і культури». «А що ж би, — запитував В. Винниченко, — Ви зробили з іншими книжками, надрукованими цим наречієм, колиб мали силу та були послідовним? Заборонили б? Звеліли б на латинську мову перекласти? А з 16 тисячами шкіл, нищих і вищих? Позачинали б?». Для більшості укр. літ.-мист. еліти була дивною і незрозумілою реакція Г. на укр. мову: письменник відтворив нац. риси українців в образах Андрія Находки в романі «Мать», ветеринара, лікаря Бориса Чепурного в п'єсі «Дети солнца». Тема України, українського народу, пісні й думи є в романі «Жизнь Клима Самгина». Г. підтримував також дружні стосунки з М. Коцюбинським. Письменників єднали глибоке переконання в необхідності розвитку нар. творчості, віра в непереборну силу людського, в людину, заперечення громадян. пасивності й терпіння. Горьків. концепція людини — сильної і сміливої особистості, зарядженої гуманіст. ідеалом, готової на самопожертву в ім'я торжества соц. справедливості й щастя гноблених народів — була близькою І. Франкові, В. Стефанику, Лесі Українці. У ст. «Максим Горький» (1905) І. Франко назвав Г. «натхненним апостолом людинолюбства». З ініціативи і завдяки сприянню І. Франка з'явилися перші переклади творів Г. у Зх. Україні («Челкаш», 1900; «Пісня про Буревісника», 1901; «Макар Чудра», 1902; «Двадцять шість і одна», 1903; «На дні», 1903; зб. «Мальва і інші оповідання», 1904). Леся Українка переклала оповідання «Стара Ізергіль» // «Молода Україна», 1902, № 5. Велику роль у популяризації творчості Г. в Україні відіграли В. Стефаник, О. Кобилянська, Марко Черемшина, А. Тесленко, С. Васильченко, Дніпрова Чайка, Л. Яновська. Г. сприяв ознайомленню рос. читачів з кращими здобутками укр. літ-ри. За його безпосеред. участі в ж. «Жизнь» опубл. твори І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Леся Мартовича, О. Кобилянської, статті Лесі Українки; у видавництві

«Знание» — «Рассказы» М. Коцюбинського (т. 1–2, 1911–12). Г. розгорнув 1911–16 активну діяльність для згуртування прогрес. літ. сил народів Рос. імперії, підтримував розвиток укр. літ-ри й науки, готував збірник укр. літ-ри у двох томах у видавництві «Парус» (видання не здійснене). Окремі твори Г. переклали В. Щурат, В. Гнатюк, В. Бобинський, М. Садовський, П. Тичина, М. Рильський, А. Головка, П. Панч, С. Скляренко та ін. Спогади про зустрічі й творче спілкування з Г. залишили П. Тичина, М. Рильський, А. Кримський, О. Корнійчук, П. Панч, С. Тудор, О. Копиленко, Іван Ле, Ю. Смолич, Я. Баш, А. Макаренко. З монограф. дослідж. і розвідками, присвяч. аналізу літ. спадщини Г. у зіставленні з творчістю укр. письменників кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст., розкриттю твор. зв'язків Г. з укр. літ-рою і культурою, виступали О. Білецький, Н. Крутикова, Є. Шаблювський, Є. Кирилюк, М. Пархоменко, П. Колесник, В. Прожогін, М. Матвійчук, Д. Чалий. П'єси Г. ставили на сценах театрів України. На Київ. кіностудії худож. фільмів 1955 за романом «Мать» (реж. М. Донської), 1957 за оповіданням «Мальва» (реж. В. Браун) та 1968 за оповіданням «Скуки ради» (реж. А. Войтецький) знято однойм. фільми. Композитор Г. Жуковський створив балет «Дівчина і Смерть» (поставлено 1971) за однойм. поемою Г. Пам'ятники письменнику споруджено в Одесі, Донецьку, Ялті, с. Кандибине (Новоодес. р-ну Микол. обл.). 1932–90 рідне місто було назване на його честь.

Основні твори

Собрание сочинений: В 30 т. 1949–56; Полное собрание сочинений: В 25 т. 1968–76; Варианты к художественным произведениям: В 10 т. 1974–82; Полное собрание сочинений: В 24 т. 1997–99 (усі – Москва); укр. перекл. – Вибрані твори: У 3 т. Х., 1934; Вибрані твори: У 2 т. К.; Х., 1936; Твори: У 16 т. К., 1952–55.

Рекомендована література

1. Балухатый С. Д. Критика о Максиме Горьком: Библиография статей и книг. 1893–1932. Ленинград, 1934;
2. Стебун І. Горький і українська література. К., 1946;
3. Велика дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., 1959;
4. Матвійчук Н. Ф. Творчество М. Горького и фольклор. К., 1959;
5. Хінкулов Л. Україна в житті і творчості Максима Горького. К., 1963;
6. Жук Н. Й. Горький і Україна. К., 1968;
7. Слово про Буревісника: Максим Горький і українська культура. К., 1968;
8. Михайловский Б. В., Тагер Е. Б. Творчество Горького. 3-е изд. Москва, 1969;

9. Лукирская К. П. и др. Литература о Максиме Горьком: Библиография. 1961–1965. Ленинград, 1970;
10. Овчаренко А. И. М. Горький и литературные искания 20 столетия. Москва, 1971;
11. Лукирская К. П., Морщихина А. С. Литература о Максиме Горьком. Библиография. 1955–60. Москва; Ленинград, 1975;
12. Крутикова Н. Е. В начале века. Горький и символисты. К., 1978;
13. Морщихина А. С., Мироненко Л. Г., Лукирская К. П. Литература о Максиме Горьком: Библиогр. указ. 1966–1970: В 2 т. Ленинград, 1985;
14. Горькознавство на Україні (1919–1980 рр.): Бібліогр. покажч. Х., 1986;
15. Зайцева Г. С. М. Горький и крестьянские писатели. Москва, 1989;
16. Баранов В. И. Огонь и пепел костра. М. Горький: Творческие искания и судьба. Горький, 1990;
17. Панч П. Я був свідком: [Спогади про М. Горького] // ЛУ. 1990, 10 трав.;
18. Максим Горький: Старания творчества. Москва, 1991;
19. Новый взгляд на Максима Горького. Горький и его эпоха: Мат. и исследования. Москва, 1995;
20. Шенталинский В. А. Рабы свободы: В лит. архивах КГБ. Москва, 1995;
21. Баранов В. И. Горький без грима. Москва, 1996;
22. Примочкина Н. Писатель и власть: М. Горький в лит. движении 20-х годов. Москва, 1996;
23. Максим Горький: Pro et contra. Личность и творчество М. Горького в оценке рус. мыслителей и исследователей. 1890–1910-е гг.: Антология. С.-Петербург, 1997;
24. Скарлат Н. Д. Максим Горький і Україна // Відродження. 1998. № 4;
25. Надозирная Т. В. Особенности мотивной структуры рассказов М. Горького о босяках 1890-х годов // Вісн. Харків. університету. Сер. Філологія. Х., 2005.

М. Г. Жулинський

Бібліографічний опис:

Горький Максим / М. Г. Жулинський // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-31554>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).